

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/079-094>

УДК (UDC) 94 (477.4).081 «18»

LEISURE ACTIVITIES OF THE NOBLE YOUTH RESIDING ON THE RIGHT BANK OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Yurii Zemskyi*

Abstract

The loss of their own national statehood triggered certain decadence among the Polish gentry. Undoubtedly, this was felt most acutely by representatives of younger generations, especially those from low- and middle-income families. Moreover, these feelings of self-dissatisfaction were intensified by comprehending their inability to change the current situation, as well as the realization that some of their compatriots, especially those with significant material wealth, openly collaborated with the ruling circles of the invading empires. Thus, the noble youth suffered from moral discomfort due to the lack of integrity between traditional class beliefs about their dignity, inherited from their chivalrous previous generations and bearers of famous coats of arms, and their contemporaries who silently obeyed the new orders of the invaders.

The reaction of resistance to such a reality was a special subculture of everyday behavior of young nobles in the form of the 'Balahul' (or 'jesting') movement. Moreover, in terms of its content, this movement was fully in line with the common European ideological philosophy of national building, through the destruction of barriers between various strata within societies.

The purpose of the study is to highlight the socio-political causes for the cultivation of the fashion for leisure in the form of jesting among the noble youth of the Right Bank Ukraine. Methodologically the study relies on the principles and methods of systemic-and-structural approach, comprehensiveness and integrity, comparative analysis and synthesis. The scientific novelty is based on the conclusions inferred from a combination of materials from historical and documentary sources. On the other hand some of them are explanations of the realities of the regional phenomenon through the context of pan-European political events and processes.

Thus, leisure activities of the noble youth, showcased in the form of jesting, despite their shockingness, theatricality, and comedy, were democratic aspirations by their nature. Overall this was a form of searching for ways to bring together and understand the peasant and bourgeois strata, which then became the driving power for national consolidation of Ukrainian society.

Keywords: everyday life, leisure, Polish gentry, entertainment, horse racing, jesting, education, the November Uprising

---

* D. Sc. in History, Professor, Professor of Department of International Communication and Political Science Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine. E-mail: yury_zemsky@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

**ДОЗВІЛЛЯ ТА РОЗВАГИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 19 СТ.****Юрій Земський*****Анотація**

Втрата власної національної держави породила в середовищі польської шляхетської верстви настрої певного декадентства. Звісно, найбільш гостро це відчували представники молодих поколінь, а особливо вихідці з мало- та середньозаможних родин. Тим більше, ці почуття самоневдоволення посилювалися розумінням нездатності змінити такий стан реалій, а також усвідомленням того, що частина співвітчизників, а найбільше, з істотними матеріальними статками відверто колабораціювали з владними колами загарбницьких імперій. Таким чином, шляхетська молодь відчувала моральний дискомфорт через непокєднуваність традиційних станових переконань власної гідності, успадкованої від військово-лицарської звитяги своїх родичів попередніх поколінь, носіїв уславлених гербів та реалій своєї сучасності, в якій їм доводилося мовчки коритися впровадженим новим порядком чужинців-загарбників.

Реакцією спротиву такій дійсності стала особлива субкультура поведінки повсякдення юних шляхтичів у формі балагульського руху. Тим більше, що за змістовним наповненням цей рух перебував цілковито в річищі тогочасної загальноєвропейської ідейної філософії націотворення, шляхом руйнації перепон поміж окремими верствами всередині соціумів.

Метою роботи є висвітлення суспільно-політичних причин та підстав культивування серед шляхетської молоді Українського Правобережжя моди на дозвілля та розваги у формі балагульства. Методологічне підґрунтя дослідження сформоване застосуванням принципів та методів системно-структурного підходу, всебічності та цілісності, компаративізму, аналізу та синтезу. Наукова новизна зумовлюється опертям висновків та узагальнень на поєднанні матеріалів історіографічних та документальних джерел інформації; а також поясненням реалій регіонального явища через контекст загальноєвропейських політичних подій і процесів.

Таким чином, дозвілля та розваги шляхетської молоді, реалізовані у формі балагульства, попри зовнішню епатажність і театральність і комізм, мали демократичний характер, й були формою пошуку шляхів зближення і порозуміння з селянськими та міщанськими верствами, що відтак набувало змісту націотворчої консолідації українського соціуму.

Ключові слова: повсякдення, дозвілля, польська шляхта, розваги, кінні перегони, балагульство, виховання, Листопадове повстання

Цитування: Земський, Ю. (2024). Дозвілля та розваги шляхетської молоді Українського Правобережжя першої половини 19 ст. *Консенсус*, 4, 79–94.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/133>

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна. E-mail: yury_zemsky@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Постановка проблеми. Поділи Речі Посполитої стали психологічним ударом по еґо-усвідомленню польської шляхти. Власне, нагадаймо, що сам статус шляхетства був безпосередньо пов'язаний зі служінням державі; шляхетство, як колективний суверен «політичного тіла» Польщі. Отож, зі втратою держави сама потреба в шляхті відпадала, або ж потрібно було щиро присягати й вірно служити державам завойовників. Це, звісно, було ганьбою для людей з гідністю та самоповагою. Й особливо гостро такі переживання, природно, захопили людей молодого віку. А отже, бажання позбутися ганьби спонукало шляхту до повстань та прояву незгоди й опору порядкам нових господарів політичного життя. Причому, такий опір набував різного характеру, включно з формуванням субкультурних форм поведінки повсякдення. Ламання стереотипних традицій старосвітського шляхетства в проведенні вільного часу також вочевидь виглядає формою спротиву молоді тим реаліям життя, що склалися в умовах плекання середньовічної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика шляхетського побуту, дозвілля, відпочинку, розваг залишається ще малодослідженою в нашій історіографії, проте ця проблематика все ж постає також із кола досліджень, які не є цьому спеціально присвяченими. Зокрема, важливі деталі з життя польської шляхти 19 ст. досліджувалися впродовж останніх десятиліть в працях чисельних науковців як польської¹, так, звичайно, і української² історіографії.

Мета дослідження. Розкрити сутність причин, що спонукали шляхетську молодь Українського Правобережжя до формування нових, нетрадиційних способів проведення дозвілля та розваг, зокрема руйнуючи звичні станові бар'єри у

---

¹ Kulecka A. Powstanie styczniowe (1863–1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei. Warszawa, 2023. 268 s.; Legieć J., Latawiec K. Depolonizacja Ziemi Zabranich (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868). Kielce, 2018. 309 s.; Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja; [pod redakcją Wiesława Cabana, Wiktorii Śliwowskiej]. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. 334 s.; Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2003. 313 s.; Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku. Red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. Lublin, 2001. 685 s.; Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem; [wyboru dokonali Jerzy Juchnowski, Wojciech Kalicki i Janusz Tomaszewski]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. 263 s.

² Гудь Б. 3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків, 2017. 490 с.; Від інсуреції Костоюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. моногр. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 216 с.; Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.; Шандра В. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106–119; Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань, 2014. 184 с.; Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ 2012. 432 с.; Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.; Чернецький Є.А. Браницькі. Біла Церква, 2011. 736 с.; Лісевич І. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993. 87 с.

відносинах з селянством і міщанством; водночас, враховуючи загальноєвропейський контекст суспільно-політичних реалій життя першої половини 19 ст.

Виклад основного матеріалу. Польська шляхта ввійшла у 19 ст. щойно втративши свою державність. Пам'ять про героїчну й саможертвувну боротьбу під проводом Т. Костюшка, звичайно, підносила дух національного самозамилування, проте, водночас, трагедія втрати своєї держави, а також тисяч життів палких борців за неї – засмучувала й гнітила. Тим більше, обтяжуючі враження справляло розуміння безпосередньої провини значного числа польських магнатів, що своєю поведінкою сприяли перманентному послабленню Речі Посполитої впродовж усього 18 ст., а в час її поділів окремі з них навіть пішли на відверту колаборацію з ворожими імперіями³.

Певні обнадійливі сподівання на можливість повернення державності, з милості ліберальних настроїв Олександра I (зокрема, на початку правління через вкрай довірливі відносини його із Адамом Єжи Чарторийським, що тоді ж обумовило створення чисельних польських освітніх закладів в межах Віленської шкільної округи); а згодом, такі ж сподівання на милості з боку Наполеона Бонапарта (й створення навіть польських легіонів у складі його армії, а також Варшавського герцогства, з певними правами автономії) – усе це за 10–15 років розвіялося, й на хвилі розчарувань з'явилися настрої, що поступально привели шляхту до вибуху Листопадовим повстанням 1830–1831 рр.⁴ Але зрештою, і це повстання лише поглибило в середовищі польської шляхти розчарування й відчуття гіркоти національної ганьби.

У такій суспільно-політичній атмосфері шляхетські кола (власне, освічена частина польського соціуму) захопилася романтизмом. Письменники, поети, історики, музиканти, художники вдавалися у своїх творах до осмислення минулого, й зокрема чи не найбільше уваги приділяли козацькому чиннику на так званих східних кресах Польщі. Важливо, що оцінюючи козацтво негативно, як бунтівників у одних творах; та позитивно, як борців за свободу в інших творах – однаково усі визнавали, що невміння польської аристократії налагодити відносини з козаками привели до руйнації Речі Посполитої. Й водночас із тим, саме Україна, її хижацько-кочовий степ і загарбницька сусідня московія – трактувалися як поле гарту лицарської волі й патріотичної звитяги польської шляхти минулих століть; саме там в боях зростали справжні герої, сильні особистості польських воїнів та державників.

Таким чином формувався літературний міф про Україну, як складову частину величної історії Польщі. В цьому літературно-романтичному міфі творилося переконання, що саме в Україні найкраще та найтриваліше збереглися старосвітські

³ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. С. 120–122.

⁴ Земський Ю. Півстоліття боротьби польської еліти за шляхетську республіку. *Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. моногр.* За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 7–11.

польські традиції й порядки; лише там боротьба із наїзниками з кочового сходу дозволяла абсолютизувати зв'язок людей із землею, й ставати тим людям – героями найвищої лицарської гідності. А відтак, саме там і формувалася правдива шляхетність, а отже Україна значно вивищується над Польщею, що є зіпсованою іноземними впливами, прагматизмом, розважливістю, жадобою статків тощо. Дух військової звитяги, повсякчасна готовність до саможертвної боротьби із кочівниками дикого степу – це є та неповторна стихія з якої тільки й можуть зростати сильні характери, тобто народжуватися справжні шляхтичі⁵. Таке романтизування козацького минулого України втілювалося в так званій «українській школі» польської літератури, а також у козакофільстві та багагульстві, як культурно-побутових стилях поведінки, що охопила шляхту (щонайбільше, з числа малозаможних і середньозаможних шляхетських родин) Українського Правобережжя 30-х – 50-х років 19 ст.

Нагадаємо, що особливістю структури шляхетського стану в Українському Правобережжі було те, що окрім не надто чисельних магнатів та середнього рівня заможності землевласників, також тут було значне число малоземельних і просто величезна кількість безземельних шляхетських родин. За підрахунками Данієля Бовуа близько 200 польських родин володіли більше як по тисячі душ кріпаків (а отже, їх можна віднести до числа магнатів), ще близько 3 тисяч родин мали у своїй власності по понад 100 кріпаків, а ще близько 6,5 тисяч родин мали менше як по 100 кріпаків (причому, більшість з них володіли до десяти душ кріпаків); 60 тис. зовсім їх не мали і обробляли землю власними руками. Водночас 370 тисяч шляхтичів взагалі не мали землі і саме їх російська влада впродовж першої половини XIX ст. декласувала, позбавивши шляхетства і перевівши у податні верстви⁶. Таке значне число людей шляхетського статусу звісно було успадковане із 17-18 ст. й обумовлювалося тогочасними особливостями загроз в яких перебував цей край.

З часів середньовіччя, коли в умовах постійної татарської небезпеки зі степу потрібне було велике число озброєних людей – сформувалася доволі чисельна верства лицарського стану, власне шляхта службова. Крім того, польські магнати, вибудовуючи в Україні свої приватні «міні-королівства», надзвичайно потребували у власних маєтках та і поза ними суттєвої підтримки і захисту з боку людей, які були би запорукою забезпечення порядку, порозуміння та гармонії у відносинах з місцевим українським селянством та козацтвом. Адже польські землевласники постійно відчували, що перебувають в оточенні людей іншої віри та культури, які досить часто виявляли ще й дух непокори. Отже, ці службові шляхтичі – переважно також українці за своїм походженням (що перебуваючи на польській службі поступально спольщувалися) – жили цілковито з ласки багатіїв, під їхньою опікою, орендуючи і часто власноруч обробляючи клопоть землі, мешкаючи в хатині, що

⁵ Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 150–155.

⁶ Бовуа Данієль. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). З фанц. перекл. Зоя Борисюк. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 205, 207, 253, 333, 342, 346–351, 383–387.

навіть не завжди їм належала, та виконуючи в угоду своєму «патрону» різні дрібні функції, які, проте, дозволяли їм зберігати почуття власної гідності, оскільки, попри свою незначну заможність, вони все ж належали до вільних людей. Це підносило їхню гідність, яка часто могла бути чи не єдиним скарбом цих людей.

Польські землевласники, особливо магнати, ставилися з погордою до службової шляхти, але водночас мали й потребу в них як агентах-посередниках у стосунках з підневільним людом – українським селянством, тим більше, що ці посередники розуміли та цінували світ спільних шляхетських цінностей та ідеалів. Відтак, заможні пани за часів Речі Посполитої прагнули притягнути до себе якомога більше число такої безземельної та малоземельної шляхти. Існував навіть певний перелік найменування цієї шляхти: зокрема, тих, що брали в оренду панську землю називали «державцями»; хто надавав пану гроші в борг, а за це користувався його землею – називали «заставниками»; ті, що виконували різні службові обов'язки в панському помісті – «офіціалісти»; а ще були «печеняржі» – що з ласки пана жили на його дворі й вважалися компаньйонами; а також «дворжани» – юні паничі, що за домовленістю батьків із магнатом та з ласки останнього жили при дворі, аби набратися «польору», тобто для засвоєння манер аристократичного, панського світу⁷. Назагал таку шляхту називали «чиншовою» (через сплачуваний нею чинш, тобто податок за безстрокове, спадкове користування землею), або ж називали зверхньо й зневажливо – «ходачковою шляхтою» (бо ці злиденні шляхтичі-«пани» мусили ходити своїми ногами, за відсутності власних коней).

Потреба великого землевласника в значній чисельності такої службової (власне, як розуміємо цілком залежної від свого «патрона») шляхти в часи Речі Посполитої пояснюється ще й тим, що усі ці люди виступали як партія підтримки цього ж пана на сеймиках та сеймах, куди він їх доставляв й тим самим забезпечував успішне голосування там у своїх інтересах. Однак після зникнення татарської загрози зі степу та із послабленням вже наприкінці 18 ст. українських гайдамацьких рухів (що відбулося внаслідок суттєвого зростання російської військової присутності в Українському Правобережжі) – польські магнати втратили потребу в чисельній присутності «дрібною» шляхти, й більше того, вони почали дивитися на службову (чиншову) шляхту як на небезпечний «пролетаріат».

Зрештою, політика російської влади також провокувала поглиблення внутрішньо-ворожих відносин в середовищі польського шляхетського стану. Адже росіяни загалом толерантно ставилися лише до заможних землевласників, за умови їхньої політичної лояльності, проте, російська влада абсолютно не сприймала чиншовиків, які претендували на шляхетську гідність, але змушені були при тому заробляти на життя власною працею. На думку росіян саме ці люди були найбільш небезпечними, оскільки найактивніше виступали за повернення польської

⁷ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования.* Собранные д. чл. П.П. Чубинским. СПб, 1872. Т. 7. С. 232.

державності, й саме вони були вибуховою силою, оскільки не маючи по суті майна їм нічого було втрачати.

Жорсткий контроль з боку влади та постійна присутність значного числа російських військ в Українському Правобережжі обумовлювали процес поступальної деградації національно-політичної свідомості серед кіл польської заможної шляхти. Власне, обережність через небажання втрапити у «немилість», що могла загрожувати втратою маєтностей оберталася утвердженням серед такого панства найгірших рис обивательського життя – повна байдужість до всього, що відбувалося поза межами «світу власної маєтності», або ж, більше того – відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зблизитися із російською адміністрацією, увійти в довіру чиновників, старання досягти виборних посад тощо. Цих підлабузників і пристосуванців, шляхтичів, які шанували своє походження й прагнули зберегти власну гідність називали «суспільними слимаками, які підлилися перед владою, що безоглядно всіх топтала...»⁸.

Стихійним спротивом зі засудженням такого обивательського способу життя шляхти, а водночас демонстративною опозицією до політики російської влади можна назвати появу в Українському Правобережжі 30-х років XIX ст. руху балагулів. Більшість дослідників XIX – початку XX ст., які розглядали це явище досить скептично і навіть, зазвичай, іронічно оцінювали балагульство. Павло Чубинський, Кость Михальчук, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Гнатюк, покликаючись, в тому числі, на польських мемуаристів, істориків, літераторів, називали балагульство виявом панської розпусти, неробства та інтелектуальної простоти⁹. Однак, навіть вони визнавали, що це був також своєрідний спротив аристократизму та французоманії (які перед тим, за часів Наполеона Бонапарта, з його «визвольною» місією утвердилися серед польської шляхти), а ще важливіше – балагульщина стала виявом того загального романтичного духу, що охопив у першій половині 19 ст. всю Європу і був спрямований на возвеличення минулого та піднесення значення простонародної культури, вивчення «душі народу» через його усну творчість. У приєднанні до балагульщини, таким чином, вбачався прояв патріотичних почуттів¹⁰.

Тривалість побутування «моди» на балагульщину визначають по-різному. На думку В. Гнатюка, приміром, її появу слід пов'язувати із розгромом повстання 1830-

⁸ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 210.

⁹ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края... С. 215-291; Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Политические сочинения*. Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 217-267; Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич і його українські вірші. *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1892. Т. 35. С. 113-149; Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського*. Київ, 1928. Т. II. С. 272-289.

¹⁰ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 118, 131.

1831 рр., а занепад цього явища відбувся вже на початку 1840-х років¹¹. Хоча, документальні джерела засвідчують про увагу з боку імперської влади до балагулів ще й наприкінці 1840-х рр.¹² Поширення охопило досить значну територію Правобережжя, а своєрідними центрами балагульського руху вважалися Бердичів, Житомир, Сквир, Махнівка, Липовець, Літин, Любар, Троща, Остропіль¹³. Іван Франко, покликаючись на публікацію польського ксьондза Валеріана Калінки у Паризькому часописі «Wiadomości Polskie» від 1859 р. писав, що у таких невеличких містечках як Пиків, Уланів, Калинівка, які майже невідомі географам, буває по 4-5 ярмарків на рік, й вони обов'язково наповнюються балагульським бешкетуванням. А коли випадає великий ярмарок в Меджибожі на Водохреща, в Балті на Зелені свята, або в Бердичеві на Онуфрія – тоді вже збирається на них величезна сила балагульської молоді з цілого краю Поділля, Київщини та Волині¹⁴. Саме велелюдні ярмарки були головним місцем прояву балагульської культури. Галасливе гуляння, кінські перегони на бричках, пиятика, «братання» з селянами та «панібратські» з ними відносини – такими були головні їхні прикмети, а ще – підкреслена нехоть до розкошів, простота в поведінці, навіть з певними елементами цинізму у зовнішності та в побуті, а також зневага та переслідування тих, хто вів «класично обивательське» життя.

Володимир Гнатюк змалював типовий портрет балагула: пристаючи до руху, потрібно було мати коней та хортів, оскільки перегони та полювання вважалися за головну їхню справу. Бричкою, що звалася у балагулів натичанкою керував неодмінно сам пан. Одягався він у сукняну свиту, викроєну по-козацьки, в шаровари, або рейтузи, підшиті у місцях найбільшого зношування шкірою, в шкіряному кашкету; а взимку – в короткому кошушку і в баранячій шапці, подібно як у місцевих селян, підперезаний черкеським поясом, оздобленим сріблом (або з імітацією срібла), в руках плетена нагайка, а в зубах коротка люлька. Коней впрягали в бричку (ігноруючи звичну панську традицію дотримання краси й елегантності) обов'язково різної масті, і чим дивнішими були ті комбінації (наприклад, впрягали коня карої масті, з плямистим, або з білим тощо) тим вважалося за краще. Особлива любов до шкіряних речей в одязі дала балагулам ще одну назву – «шкоркові», «шкуркові», або «скуржани»¹⁵.

Значно детальніший опис маємо від сучасника тих подій, згаданого вище Валеріана Калінки, котрого відверто дратували такі розваги польської молоді, а отже він описував їх з іронією, або навіть з неприхованим осудом: «В усій Польщі шляхетська молодь має нестримну любов до ярмарок. Гуляти і галасувати, увесь світ малого містечка займати, наповнювати, дивувати, затуляти своєю особою; бути

¹¹ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 276.

¹² Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДАК). Ф. 442. Оп. 796. Спр. 34.

¹³ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 276.

¹⁴ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 124.

¹⁵ Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... С. 274-275.

оточеним цілими роями єврейських ділків, які всі твої накази і бажання, всі потреби і капризи, із відповідною повагою і, водночас, швидко, наввипередки між собою, виконують або навіть вгадують; день і ніч, під дахом і просто неба, у себе і в приятеля мати можливість замишляти і робити все, чого душа забажає, не підкорятися жодному примусу, не визнавати жодного гальма; відчувати навколо себе, в містечку і в помешканні, той кочовий розгардіяш, безлад, який для нас все ще такий привабливий; коли можеш щохвилі напитися, брататися-цілуватися або сваритися-битися, причому без якихось обважнюючих наслідків, бо маєш друзів розумних, які вміють тому запобігти; можеш програтися до останнього гроша або обдерти знайомого; тобто розкошувати цілими тижнями, чередуючи келих, батіг, карти, розваги з дівчатами... Бувало й так, що серед ясного дня і зібрання людського, через Махнівку або Липовець, їхали верхи балагули вже навіть без сорочок, в одних тільки шкіряних штанах, кожний з бичем в руці – «емблемою своєї моці», а за цією безсоромною кавалькадою на возі, бо в сідлі втриматися вже не міг, їхав зовсім голий «Бахус» тобто балагульський кухар з усіма знаками своєї професійної гідності: каструлями, вертелом, пательнею і ливами. Часто відбувалися огидні сцени, про які розповісти, а, тим більше, написати важко. Групи і кавалькади такого роду збиралися, як правило, в селі у якогось багатого панича, подоляка або українця (тут, за польською традицією 19 ст. так поіменовано шляхтичів з Київщини – *Авт.*), де забава, розпочата зі змагань вершників і полювання, переходила в картярство і пиятику. Після цього вже йшло явне безстидство і розпуста вкрай галаслива, бо коли паничі бавилися, то доми шляхетські гриміли і вдень, і вночі п'яними вигуками... Перейшло наше панство на якесь циганство»¹⁶.

Назагал, балагульство, насправді, викликало осуд серед польської заможної шляхти, а особливо серед її аристократичних (власне, магнатських) кіл. Однак і тут були винятки. Так, навесні 1846 р. чиновник з особливих доручень анонімно доповідав генерал-губернатору, що від немирівських євреїв довідався про зібрання у цьому містечку на католицькій масляній великої кількості балагульської молоді, і всією цією... (тут автор брутально обізвав балагулів) ніби керував граф Костянтин Потоцький, котрий нібито перебуває на службі в російських гусарах, але постійно проживає вдома, тобто в Ситківцях Липовецького повіту, або в містечку Печорі Брацлавського повіту. Молодий граф щедро поїв балагулів шампанським і всі вони проводили час в азартних іграх¹⁷.

З цієї ж слідчої справи довідуємося, що згодом поручику гусарського полку графу К. Потоцькому довелося письмово виправдовуватися перед своїм командиром князем І. Васильчиковим (його лист датований 14 квітня 1846 р.). Юнак визнавав, що брав участь в танцювальних вечорах у містечку Немирові аж тричі, але на тих зустрічах окрім осіб, що «за способом думки та характером, заслуговують поваги, інших не знав». Водночас, він наполягав, що до жодного товариства, не лише

¹⁶ Listy o Rusi. II. Balagulstwo. *Roczniki polskie z lat 1857 – 1861*. Pariz.1865. T. I. Rok 1857. S. 284-285

¹⁷ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 15-153в.

балагулів, а й будь-яких інших, за обов'язком гідності, присяги та власних переконань – ніколи не належав, а якщо хто і звів на нього наклеп, то він особисто був би щасливим, аби щодо цього звинувачення було проведено самий суворий і справедливий розшук¹⁸.

Іван Франко, котрий був одним із найперших українців-дослідників балагульства, висловив припущення, що ймовірно першою літературною реакцією поляків на цей рух була книга Генріка Ржевуського, що вийшла друком вже у 1841 р., де автор жорстко його критикував, назвавши «сумішшю кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості та єврейського шахрайства»¹⁹. Закономірною та природною реакцією на гноблення і погроми, які запанували в Правобережжі після повстання 1830–1831 рр., назвав балагульщину польський письменник та краєзнавець з Волині Юзеф Дунін-Карвіцький, однак, і він вважав вплив, що справляв цей рух на шляхетську молодь, надзвичайно шкідливим²⁰.

Були серед польських оцінок також і поодинокі схвальні характеристики балагульства і, навіть, романтично гіперболізовані. Зокрема, Адам Єжи Чарторійський називав звичаї балагулів своєю школою виховання «спартанських» якостей, які потрібні будуть у майбутніх випробуваннях в боротьбі за відновлення держави²¹. Подібним чином Стефан Бущинський бачив у цьому русі своєрідну форму напрацювання конспірації поляків у підготовці до серйозної майбутньої боротьби із російською владою. На його думку, балагульщина мала за мету наблизити селян до шляхетських кіл, підготувати їх до звільнення з кріпацтва та піднести серед них освіту. Завдячуючи цьому рухові, шляхта позбулася апатії та здолала егоїзм, які проникали в її ряди після розгрому Листопадового 1830–1831 рр. повстання. Адже тоді потрібно було знайти таку форму роботи, яка б не викликала підозр, але водночас дозволила б безперешкодно спілкуватися в своєму середовищі, перевозити емісарів, доставляти таємні папери тощо. Відповідно людей, що взялися за усі ці справи – було жартома прозвано «балагулами». Тим часом вони самозречено позбулися розкошів, коштовного вбрання, карет, добрих страв, навіть вина, прагнучи якнайтіснішого зближення з народом та морально впливаючи на всіх, хто зверхньо ставився до селян²². Така патріотична-епічна легенда С. Бущинського, каже І. Франко, не більше як легенда, особливо зважаючи, що він намагався пов'язати цей нібито «законспірований» рух зі справою Шимона Конарського (тобто, спробою партизанськими методами підняти антиросійське повстання на Волині у 1835–1838 рр.) – буцімто балагульщина й була «вигадана» задля реалізації цієї справи²³.

¹⁸ Там само. Арк. 34, 53–53зв.

¹⁹ Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 123.

²⁰ Там само. С. 124.

²¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае... С. 238.

²² Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич... С. 127–128.

²³ Там само.

Насправді, рух Ш. Конарського був за своїм ідейним змістом надзвичайно близьким до «балагульської моди», адже прибувши на Волинь, він пропагував ідею незалежності Польщі на основі союзного спротиву шляхти із селянством проти імперської влади. Однак, саме тому його мало розуміли, і самі ж шляхтичі сприймали навіть з острахом. Демократична орієнтація Ш. Конарського, власне проголошене ним гасло: «немає демократів, немає аристократів – усі ми поляки!», а тим більше, його заклики зі заохоченням до союзу з селянством – лякали Правобережне панство обивателів²⁴.

Викриття «змови Ш. Конарського» у 1838 р. було вправно використано Дмитром Бібіковим, котрий щойно тоді (з 1837 р.) розгортав свою бурхливу діяльність на посаді київського генерал-губернатора. Він прагнув «викрити» якомога найбільше число учасників «конарщини», адже показуючи своєму начальству роздуто величезну мережу «змовників» у Правобережжі, Д. Бібіков тим самим розв'язував собі руки задля встановлення тут бажаного одноосібного режиму правління. Арешти «підозрілих осіб» та конфіскації їхніх маєтків не лише «піднесли авторитет» цього управителя краю, але й дозволили йому досить збагатитися²⁵. Пошук «змовників», викриття «бунтівників», упередження «зловмисників», а сукупно – постійне підтримування страху серед населення краю – стали способом правління цього генерал-губернатора. Відповідно і рух балагулів, здавалося би зовнішньо безневинний, навіть значною мірою комічний, «оперетковий» – також опинився в полі особливої уваги головного представника царської влади в Українському Правобережжі.

Демонструючи свою запобіжну обачність, Д. Бібіков доповідав військовому міністру генерал-ад'ютанту Олександру Бенкендорфу у серпні 1838 р. наступне: «Наприкінці червня до мене дійшла інформація, що в околицях Бердичева із кількох поміщиків склалося товариство під назвою скуржани-балагули... носять шкіряні панталони, через що і називаються скуржани, мають особливі кільця, гудзики, в розмові послуговуються дивними виразами, наприклад, дружину називають трубкою, дітей грішми, і назагал вирізняються різними непристойними, особливо в присутності жінок, жартами. Хоча не виявлено, щоб товариство це, якщо так можна назвати кількох нероб-зухвальців, з'єднаних разом бажаннями чинити різні глупства, являло собою щось особливе, і немає прямих підстав вживати жорстких заходів. Тим більше, що більшість із місцевих дворян, що користуються великим впливом – з презирством і насмішкою віддукуються про цих скуржан, але оскільки такий рух не можна терпіти, і у зв'язку з очікуванням чергового ярмарку, на яких вони, зазвичай, збираються, я викликав їх у губернські міста, згідно з місцем проживання, і передав їх суворому нагляду поліції. А крім того, доручив розвідати, чи

²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 324–326.

²⁵ Франко І. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... С. 205–206; Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 328–330.

не має це товариство зв'язків з тими таємними товариствами, які створював Конарський, і чи не втаємничує в собі якихось політичних першопочатківців...»²⁶.

Факт «презирливого та насмішкуватого» ставлення до скуржан з боку, як він пише «впливового місцевого дворянства» звичайно заспокоював до певної міри Д. Бібікова щодо ймовірної їх небезпечності. Проте, в іншому документі зі слідчої справи – чиновники характеризували балагулів як «людей, які займаються кіньми, полованнями, перебуваннями на ярмарках і хорошим ставленням до простої шляхти та селян»²⁷, і саме останнє в такій характеристиці, звісно, викликало занепокоєння. Отож генерал-губернатор розпорядився, аби цивільні губернатори (Київський, Подільський та Волинський) «вжили жорстких заходів для викриття справжніх цілей та намірів балагулів, а також розкриття спрямування, якого вони надають народу і неродовитій шляхті»²⁸.

Як наслідок, до таємного вивчення балагульського руху було залучено чимало чиновників з особливих доручень, а також різного рівня чинів поліції, й звісно, усі вони в дусі запровадженої бібіковської політики, часто навіть не називаючи конкретних фактів – висловлювали щодо балагульства лише підозрілість. Так, один із розслідувачів, дійшов висновку, що створення цього товариства «ініційоване з-за кордону, а саме з Галичини, метою ж їхньої діяльності є підготовка дворян і згуртування простого народу так, щоб з часом, створивши формальну єдність можна було використати їх у відповідності до своїх намірів», але далі він же заспокоював: «Думкою всього дворянства, яке дивиться на їхні [балагулів, тобто – *Авт.*] вчинки, є ніщо інше, як те, що вони, сіючи невдоволення та хвилювання, бажають довести всіх дворян до остаточного нещастя і замість допомоги, нехтують ними, не приймаючи в жодне благородне зібрання»²⁹. В іншому випадку, таємний агент доповідав, що «вони [тобто, балагули – *Авт.*] прагнуть показати в очах старших своїх патріотів і патріоток любов до всього польського та ненависть до всього русского, але не тому, що вони насправді істинні патріоти Польщі, а лише аби тільки сподобатися їм». А далі, як резюме: «До честі поляків, треба сказати, що серед них є ще люди, які усвідомлюють, що для блага їхніх дітей необхідно, щоби уряд суворіше за ними [тобто балагулами – *Авт.*] наглядав»³⁰.

Зрештою, найбільш відомі учасники вказаних балагульських зібрань, яких було викрито у ході слідства (їхній список склав 42 особи³¹) змушені були давати письмові пояснення, у яких досить подібно (ніби «під копірку») стверджували, що до балагулів не належать, і взагалі, хто це такі не знають, а шкіряні штани носять, бо «так зручно», або «так модно», або «так зручно в спілкуванні з жінками» (?) і т.п.³² В

²⁶ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 48-49.

²⁷ Там само. Оп. 789А. Спр. 177. Арк. 39.

²⁸ Там само. Арк. 40.

²⁹ Там само. Оп. 788А. Спр. 141. Арк. 83-83зв.

³⁰ Там само. Арк. 101зв.-102.

³¹ Там само. Арк. 119-119зв.

³² Там само. Арк. 104-118.

процесі цього слідства була розроблена навіть своєрідна анкета («пункти запити»), яку змушені були заповнювати затримані. Анкета вимагала дати відповіді: чи належав до товариства?, чи знає як воно створилося?, хто створив?, від чого походить назва?, за якими ознаками впізнають членів товариства?, у чому суть мети?, чи дотримуються учасники якихось правил?, коли ви були востаннє в Бердичеві?, чи не було там зібрання балагулів?.. і т.п. А останнє речення вказаної анкети можна трактувати по-суті як підказку для відповіді на всі її запитання: «Після цього, зобов'язані Ви розписатися і завірити чесним Вашим словом як русській дворянин і вірнопідданий Вашого Августійшого імператора, що Ви не належали до цього або до іншого якого-небудь таємного товариства»³³.

Таким чином, як бачимо, генерал-губернатор Д. Бібіков, зробив спочатку все, аби надати балагульському рухові ознак політичної небезпеки (власне, намагаючись розглядати його у одному контексті з прихильниками підпілля Шимона Конарського), але, зрештою, перевів справу балагулів у розряд безглузвих витівок розпусної молоді. А отже, в очах стурбованих родичів тієї балагульської молоді, звісно, набув ореолу «милостивого господаря краю», який усіх «тримає в своїх руках», і не допустить ніяких проявів справжньої непокори владі, тим часом оцінюючи балагульство проявом молодіжної легковажності.

Більше того, Д. Бібіков, насправді, толерував будь-які бздури юних паничів, аби лише вони насправді не заходили в сферу політичної діяльності, чи бодай навіть певних політичних пропольських настроїв-симпатій. Зокрема, польський сучасник тих подій Тадеуш Бобровський оповідав, що до всіх гультяйських справ генерал-губернатор Д. Бібіков дійсно мав щиру поблажливість, й наводив на підтвердження того наступну витівку київських студентів. Яюсь кілька паничів поверталися по мосту через Дніпро після гулянки в Броварах. Їх зупинив поліцейський, аби лише з'ясувати, хто вони такі. Ця формальність нічим не загрожувала, але п'яні студенти вкинули його в річку. Останній врятувався, а винуваті відбулися лише кількома годинами карцеру. Однак, якби у когось з них знайдено було найневинніший віршик А. Міцкевича, – пише Т. Бобровський, – карою були б каземати, або навіть Кавказ³⁴.

Один із сучасних дослідників балагульського руху Володимир Окаринський, слідуючи за польським мемуаристом Т. Бобровським, слушно акцентує увагу на тому, що серед балагулів не було людей відверто сумнівної гідності. Своєю ексцентричністю, вони демонстрували насправді протест щодо прогнилої тогочасної польської верхівки, протест проти старшого покоління пристосованців, котрі співпрацювали з окупаційною російською владою, а також проти «збабілих і таких, що хорували на велике панство»³⁵.

³³ Там само. Арк. 162-165.

³⁴ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... С. 225-227.

³⁵ Окаринський В. Балагульщина (барагольство) у суспільному житті Правобережної України (1830 – 1850-ті рр.). *Пам'ять століть*. 2011. № 5-6. С. 60-61.

Висновки. Отож, попри всю зовнішню епатажність балагульського руху, він хоч і був, значною мірою, умовним, вдаваним, театральньо-комічним, однак все ж демократичним, спрямованим на зближення шляхти з селянами, на руйнацію нездоланих раніше бар'єрів поміж цими верствами. Дратуючи шляхту, балагули в панських салонах спрямовано вживали «масних» українських слів, відвертих виразів та влучно-викривальних народних приповідок. Це була реакція проти польської великопанської церемоніальності, єзуїтського лицемірства, вдовоної чемності. Послуговуючись українською мовою, вони ж тримали у себе також бандуристів, торбаністів та лірників, співали українських народних пісень й самі укладали вірші та пісні українською. Усе це, поза сумнівом, сприяло подальшому глибшому зацікавленню цієї пропольськи вихованої еліти українським народним життям та його вивченням.

Таким чином, дозвілля та розваги шляхетської молоді, що узагальнено сформувалися як рух балагульства 30-х – 40-х рр. 19 ст., дійсно є підстави розглядати своєрідною формою збереження власної культурної самобутності, й не бажання переймати не тільки культуру загарбницької імперії, але й навіть погоджуватися із мовчазною толерацією й покорою своїх співвітчизників по відношенню до стану справ, що склалися. Зрештою, культурний рух хлопоманства у 1850-х рр. – став логічним продовженням «балагульського протесту» й подальшого формування культурного середовища української модерної національної еліти.

REFERENCES

- Kulecka Alicja. (2023). Powstanie styczniowe (1863-1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei. Warszawa [in Poland].
- Legieć, J. & Latawiec, K. (2018). Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868). Kielce [in Poland].
- Cabana Wiesława, Śliwowskiej Wiktorii (Ed.). (2005). Powstanie Styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej [in Poland].
- Listy o Rusi. II. Balagulstwo. (1865). *Roczniki polskie z lat 1857-1861*. T. I. Rok 1857. Pariz [in Poland].
- Lepkowski, T. (2003). Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk [in Poland].
- Barańska, A., Matwiejczyk, W. & Ziółek, J. (Ed.). (2001). Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku. Lublin [in Poland].
- Juchnowski, J., Kalicki, W. & Tomaszewski, J. (Ed.). (1999). Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Poland].
- Bovua, Daniel. (1996). Shlyakhtych, kripak i revizor. Pol's'ka shlyakhta mizh tsaryzmozom i ukrayins'kymy masamy (1831-1863). [Nobleman, serf and auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]. Z frants. perekl. Zoya Borysyuk. Kyiv: INTEL [in Ukrainian].

- Hnatyuk, V. (1928). Yarmarkove ukrayinofilstvo v zhytti ta literaturi (balahulshchyna) [Fair Ukrainian Philanthropy in Life and Literature (Balagulshchyna)]. *Yuvileynyy zbirnyk na poshanu akademika Mykhayla Serhiyovycha Hrushevs'koho*. Kyiv, II, 272–289 [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1997). Do istoriyi ukrayinskoj literatury: Doslidzhennya, ese, polemika [To the History of Ukrainian Literature: Research, Essays, and Polemics]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hud', B. (2017). Z istoriyi etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsi y polyaky na Naddnipyrianshchyni, Volyni y u Skhidniy Halychyni v XIX – pershiy polovyni XX st. [From the history of ethno-social conflicts. Ukrainians and Poles in the Dnieper region, Volhynia and Eastern Galicia in the 19th – first half of the 20th century]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dragomanov, M. (1908). Yevrei i polyaki v Yugo-Zapadnom kraie [Jews and Poles in the South-West Territory]. *Politycheskiye sochineniya*. T. 1: Tsentri i okrainy, 216–267 [in Russian].
- Zemskyi, Yu. (2011). Polska, rosiyska ta ukrayinska elity v zmahannyakh za Pravoberezhnu Ukrainu sereidyny XIX st. [Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right-Bank Ukraine in the mid-19th century]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Zemskyi, Yu. (2017). Pivstolittya borot'by pol's'koyi elity za shlyakhet-s'ku respubliku [Half a century of the struggle of the Polish elite for the noble republic]. *Vid insurektsiyi Kostyushka do 1830 r. Polyaky na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv : kol. monohr.* Kyiv: KNT, 6–13 [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2017). Vid insurektsiyi Kostyushka do 1830 r. Polyaky na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [From the Kosciuszko Uprising to 1830. Poles in Right-Bank Ukraine: from myths to facts]: kol. monohr. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2017). Polske natsionalne povstannya 1830–1831 rr. na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [The Polish National Uprising of 1830–1831 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts]: kol. monohr. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Kryvosheya, I. & Moravets, N. (Ed.). (2014). Polske natsionalne povstannya 1863–1864 rr. na Pravoberezhniy Ukrayini: vid mifiv do faktiv [The Polish National Uprising of 1863–1864 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts]: kol. monohr. Uman' [in Ukrainian].
- Lisevych, I. (1993). U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnipyrianskiy Ukraini v druhiy polovyni XIX st. – na pochatku XX st.) [In the shadow of the double-headed eagle (Polish national minority in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Mikhalchuk, K. (1872). Polyaki Yugo-Zapadnogo kraia [Poles of the Southwestern Territory]. *Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy imperatorskim russkim geograficheskim obshchestvom. Yugo-Zapadnyy otdel. Materialy issledovaniya*. SPb, 7, 215–291 [in Russian].
- Okarynskyi, V. (2011). Balagulshchyna (baragolstvo) u suspilnomu zhytti Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1830–1850-ti rr.) [Balagulshchyna (Baragolstvo) in the social life of Right-Bank Ukraine (1830s – 1850s)]. *Pamyat' stolit'*, 5–6, 53–66 [in Ukrainian].
- Polishchuk, Yu. (2012). Natsionalni menshyny Pravoberezhzhya Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiyskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.) [National minorities of the Right-Bank Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Franko, I. (1982). «Korol' balahuliv» Antin Shashkevych i yoho ukrayinski virshi [The King of Jesters' Antin Shashkevych and his Ukrainian poems]. *Zibrannya tvoriv*. V 50 t. Kyiv, 35, 113–149 [in Ukrainian].

- Franko, I. (1986). Novi prychynky do istoriyi polskoyi suspilnosti na Ukraini v XIX st. [New reasons for the history of Polish society in Ukraine in the 19th century]. *Zibrannya tvoriv*. V 50 t. Kyiv, 47, 191-240 [in Ukrainian].
- Chernetskyi, Ye.A. (2011). Branytski [Branicki]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Shandra, V. (2014). Sotsialni ta politychni naslidky dlya Ukrainy polskoho Sichnevoho povstannya 1863 r. [Social and political consequences for Ukraine of the Polish January Uprising of 1863]. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 106-119 [in Ukrainian].